

Kognitiivsest lingvistikast

Mida kognitiivne tähendab
ja mis tal keelega pistmist on?

Ilona Tragel

Tartu ülikooli doktorant

See, missugune on keel, räägib meile mõndagi selle kohta, milline on inimene seestpoolt, ka niisugustes osades, kuhu röntgenikiired ei ulata ja mille jälile arstiteadus veel saanud ei ole ning võib-olla kunagi ei saagi. Ja vastupidi – inimese olemus avaldub keeles. Keelt saab uurida kui inimese üht kognitiivset võimet.

Me paneme teatud asju tähele ja teised jätame tähele panemata, me mäletame mingeid asju ja unustame teised jne. Sellel kõigel on oma osa selles, milline on keel. Keelt käsitatakse kui keelekasutaja kogemustel ja teadmistel põhinevat nähtust. Siit on lihtne järeldada, et niisuguses lähenemises on esikohal tähendus – keeleväljendi sisuline pool. Ja veelgi enam – keele vormilise poole (grammatika) motiveerijaks peetakse samuti tähendust.¹

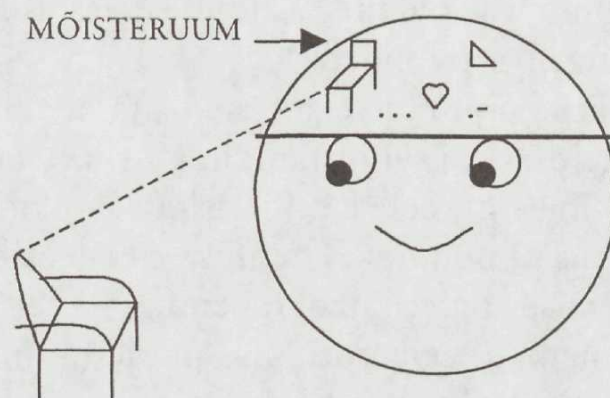
Kõik eelnev iseloomustab tänapäeva teoreetilises keeleteaduses tähtsal kohal oleva kognitiivse lingvistika seisukohti. Järgnevas tutvustan Oma Keele lugejale mõningaid selle suuna mõisteid ja uuritavaid nähtusi.

Keel ja maailm

Kategoriseerimine (liigitamine) on inimese üldistusvõime põhilisi avaldusi. Keeles avaldub kategoriseerimine kõikjal. Lihtne on seda jälgida näiteks uute nähtuste nimetamisel: paigutame need mingi varem kogitud nähtusega samasse kategooriasse ja nimetame selle järgi. Aluseks on mingid sarnasused ja seosed uue ja juba olemas oleva vahel. Modernse ja ebahariliku disainiga mööbliesemeid, mis on mõeldud istumiseks, nimetame siiski *tool*, sest määrav on funktsioon, meenu-tagu kuju pealegi rohkem banaani või saksofoni kui tavalist tooli.

Meie teadmised ongi organiseeritud nii, et nähtused, mis mingil põhjusel on omavahel seotud, võivad moodustada kategooria, millel on üks musteresindaja – selle kategooria prototüüp. Toolide või pigem istmete kategooria prototüüpne esindaja on eestlastel ilmselt nelja jala, rõhtsalt loodis istmeosa ja umbes inimese seljaosa kõrguse seljatoega iste. Täpselt sellist tooli ei pruugi aga tegelikult üldse olemas olla, selle oleme ise konstrueerinud nendest toolide kategooria esindajatest, millega oleme elu jooksul kuidagi kokku puutunud.

Seda kohta, kuhu me oma musternäite konstrueerime, nimetatakse kognitiivses traditsioonis mõisteruumiks. Ning sellel on oluline roll – maailma ja keele vahel ei ole otseühendust (kui oleks, peaks kõik keeled olema enam-vähem ühesugused), vaid nende vahel on ühenduslülina seesama mõisteruum (vt joonis 1).

Joonis 1. Mõisteruum

Mõisteruumi abil selgitatakse ka paljusid keelenähtusi, mida enne kognitiivse traditsiooni tulekut on käsitletud väga vähe (nt polüsemia ehk mitmetähenduslikkus, vt näide *üle* kohta allpool) või hoopis teistelt alustelt (nt keele kujundlikkus ehk metaforisatsioon, vt näited *üle* kohta allpool).

Maailm ja grammatika

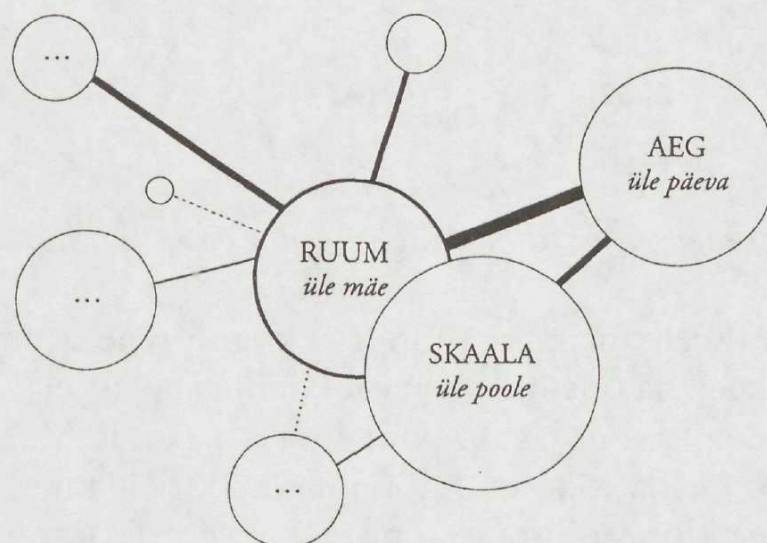
Kognitiivne keeleuurimine algas, nagu ikka uus asi, sellega, et kritiseeriti seniseid arusaamu. Üks küsimus, mis üles võeti, oli sõnaliikide mõiste põhjendatus. Põhjusi selle küsimuse esitamiseks oli mitmeid, üks näiteks see, et uuriti indiaani ja Austraalia aborigeenide keeli ja leiti, et klassikalise sõnaliikide jaotusega (käändsõna, pöörd sõna, ase-

sõna jne) ei ole nende keelte struktuuri ehk ehitust üldse võimalik kirjeldada.

Üks kognitiivse metafoorie teooria rajajaid George Lakoff on oma raamatu pealkirjastanud „Naised, tuli ja ohtlikud asjad”, olles inspireeritud Austraalia aborigeenide *dyirbal*'i keele kategooriast *balan*. Sellesse kategooriasse kuuluvad nimelt naised, tuli ja ohtlikud asjad (lisaks veel linnud, kes ei ole ohtlikud, ja mõned haruldased loomad, nt bandikut).²

Kategooria sõltub paljuski keskkonnast, kus keelt omandatakse, ja vajadustest, milleks keelt kasutatakse. Eesti keeles ei ole enam nõukogude põllumajandusasutuse kategooriat (kolhoos, sovhoos, masina-traktorijaam jt), sest seda ei ole enam vaja. Laps, kes kasvas üles majas, kus redelist mindi pööningule ja kelder asus õues mäe sees, ei uskunud, et ka keldrisse võib minna redelit mööda köögi põrandas asuva luugi kaudu. Redel oli talle pööningule minemise mõiste ning ta ütles kindlalt: *Tädi läks pööningule*, kui tädi läks luugi kaudu redelit pidi keldrisse.

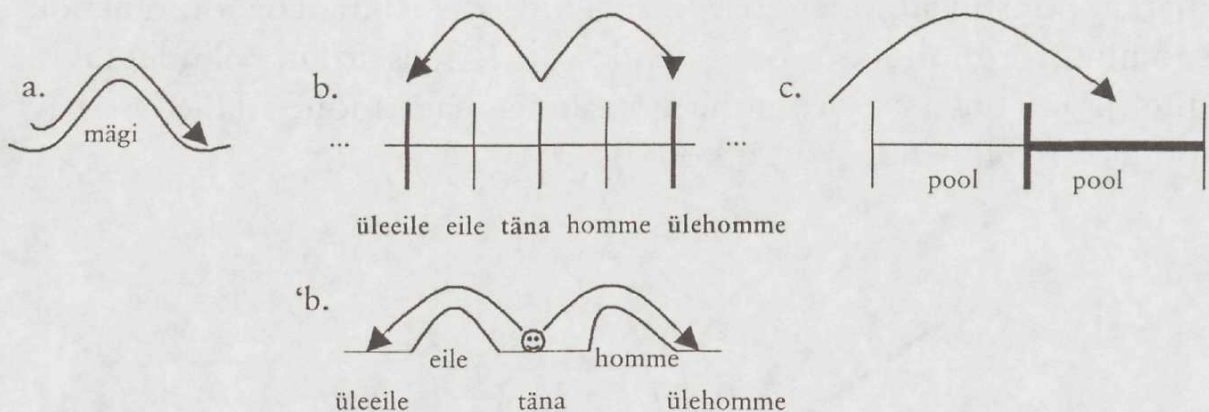
Kognitivistid väidavad, et sõnadel ja grammatilistel kategooriatel, millel on palju tähendusi (= mis on polüseemsed), on need tähendused omavahel seotud kindlate seaduspärasuste alusel. Mõisteruumis moodustuvad tähendusvõrgustikud, kus sõlmedeks on tähendused ning võrguniidiks seosed nende vahel. Seoseid on paljudel tasanditel ja eri tugevusega, mõned on kaugemad, mõned lähedased (vt joonis 2 üle tähendusvõrgu kohta).

Joonis 2. Üle sõlmi ja seoseid polüseemilises võrgus

Kognitiivses keeleteaduses peetakse teedrajavaks polüseemiauuri-
museks Claudia Brugmani uurimust inglise sõna *over* 'üle' tähendus-
test.³ Tähendused jagunevad valdkonniti ning valdkondadevahelised
seosed põhinevad vastavatel ülekandemehhanismidel. Valdkond on
mõisteruumi jaotusüksus, mis ühendab millegi alusel kokkukuuluvaid
mõisteid. Ka eesti keeles on sõnal *üle* palju tähendusi: RUUMI valdkon-
nas (*üle tee*) ja AJA valdkonnas (*üle päeva, ülehomme*). Ülekanne RUUMI
valdkonnast AJA valdkonda on maailma keeltes universaalne ja väga
levinud. Kasutame sõna *üle* näiteks ka SKAALA valdkonnas (*üle poole*).
SKAALA ON RUUMI liigendatud allvaldkond.

Kognitiivses metafooriteoorias lähtutaksegi sellest, et me kasutame
ja mõistame keelt osalt tänu oma võimele abstraktseid ning keerulise-
maid asju ja nähtusi konkreetsemate ja lihtsamatega võrrelda ja nende
mõistetes sõnastada. Ülekandeid konkreetsete ja abstraktsete vahel
nimetatakse metafoorseteks kujutusteks ja nende märkimiseks kasu-
tatakse suurtähti, näiteks RUUM ON AEG. Niisiis: ajaväljendid *üleile* ja
ülehomme on põhjendatud, sest on kohaväljend *üle mäe*, väljendist
üle poole saame aru, kuna me suudame abstraktseid asju liigendada
päriselt olemas olevate skaalade (nt joonlaud või kraadiklaas) eeskujul
(vt joonis 3).

Joonis 3. a. *üle mäe*; b., 'b. *üleile, ülehomme*; c. *üle poole*

Üks kognitiivse keeleuurimise suundi – kognitiivne grammatika –
kasutabki metakeelena (metakeel on keel, mille abil kirjeldatakse teist
keelt) ka jooniseid. Kognitiivse grammatika looja on R. W. Langacker.
Enda sõnul on ta välja töötanud grammatika kirjeldamise süsteemi,
mis põhineb entsüklopeediliste teadmiste kontseptsioonil – meie kee-
lekasutus sõltub sellest, mida teame selle asja kohta, millest me rää-
gime.

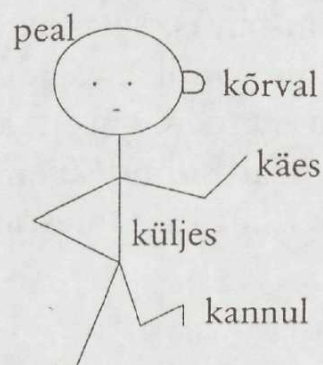
Keelelises suhtluses põhineb palju asju kogemuste ja teadmiste alusel tekkinud üksustel ning oleneb sellest, millisesse teadmiste-kogemuste valdkonda konkreetne kasutus kuulub.⁴ Ära on eesti keeles küll perfektiivsuse (lõplikkuse) marker (vrd *sõi pudru ära* – midagi ei jätnud järele) ja *terve* tähendab ‘kõik, kogu’, kuid kui öeldakse *Laps sõi terve banaani ära*, ei arva ilmselt keegi, et ta ka banaanikoore ära sõi. Banaan kuulub sellisel juhul söödavate asjade valdkonda ja me teame, et tavaliselt koort ei sööda (sama kiivi või kartuliga – kui keegi sööb neid koorega, siis seda väljendatakse keeles, sest see on ebatavaline).

Grammatika ja keha

Grammatika tekib, kui sagedamini väljendamist vajavatest suhteväljenditest saavad grammatilised – väga üldise tähendusega ja kasutuspiirangutega keeleüksused. Kuigi esmapilgul tundub, et eri keelte grammatika on väga erinev, on siiski olemas universaalsed seaduspärasused, milliste suhete väljendamise vahenditest saab grammatika ja millised objektid on grammatikaväljendi aluseks.

Üks maailma keeltes üsna üldiselt grammatika tasandile kuuluv ala on kohasuhete väljendamine. Eesti keeles on selleks otstarbeks kohakäänded, aga ka suhtesõnad (nt kaassõnad). Kognitiivses keeleteaduses on levinud keeleväljendite moodustamise ja mõistmise kehastatuse teooria, mis tähendab, et inimene kasutab ja mõistab maailma asju keeles oma keha kaudu.

Üks selle teesi tõestusi on kehaosade nimetuste sage kasutamine nii mitmesuguste suhete kui ka objektide mõistestamiseks. Kehaosade nimetused või neist pärit olevad keeleväljendid on maailma keeltes kõige tavalisemad kohasuhete väljendamise vahendid.⁵ Kuna kasutame neid väljendeid väga sageli, siis tihti ei tule pähegi, et (*laua*) *peale* on pärit sõnast *pea* või (*minu*) *kõrval* tuleb sõnast *kõrv*. Järgmisel joonisel on veel näiteid kehaosadest tulenevate suhtesõnade kohta.

- riiuli peal (peale, pealt)*
- maja kõrval (kõrvale, kõrvalt)*
- vihma käes (käest, kätte)*
- seina küljes (küljest, külge)*
- isa kannul (kannult, kannule)*

Joonis 4. Kehaosadest pärit suhtesõnu

Peale suhtesõnade on kehaosade nimetused väga sageli ka teiste (mitte-inim)objektide osade nimetused. Sellistel juhtudel kasutame samuti oma keha analoogilise suhte loomiseks: ninad on objekti eesmise poole nimetused, nt *auto nina*, *kinga nina*.

Ülekanne kehaosalt objektiosale võib toimuda mitmete tunnuste alusel, nt kuju, suurus, otstarve jm. Tihti on need tunnused ülekandes omavahel kombineerunud (nt *kinga nina* on *kinga* eesmine pool, kuid võib olla on see ka *nina* kujuga?). Lisaks objektiosade nimetustele kasutatakse kehaosade nimetusi palju ka piltlikes väljendites. *Nina* ülesanne on lõhnu tunda ja sellega meile maailma kohta infot vahendada. Kui kellelgi on *hea nina*, siis on tema *nina* lõhnatundmise funktsioon üle kantud ka teistele maailmast info hankimise valdkondadele: ta on osav *nuhk* (vrd *nuhkima* 'nuusutama, nuuskima', kus on samuti rakendatud kehastamist). *Suur nina* on aga kõige-kõige ees olev *nina*.

Oma võrdlemise ja kõrvutamise võimet rakendame näiteks ka järgmiste kehastatud objektiosade nimetuste juures: *pudeli kael*, *pudeli suu*, *laua jalg*, *mäe jalam* jne. Vastavaid näiteid tuleb kindlasti lugejalgi terve hulk pähe. Kognitiivses lingvistikas ei ole niisuguste nähtuste seletamisel kombeks rääkida ühe või teise keele mõjust ja laenudest, vaid inimese üldisest võimest võrrelda. Sarnase päritoluga ja sarnased sõnad ja vormid on keeltes lihtsalt seetõttu, et inimesed on üldjoontes sarnased, olenemata sellest, mis keelt nad räägivad.

Muidugi on ka asju, mida keeltes erinevalt kajastatakse. Sellistel puhkudel võib seletusi otsida eri rahvuste erinevatest maailmapiltidest, eri keskkondadest, milles keeled on arenenud jms. Näiteks on teada huvitav kohasuhete väljendamise süsteem ühest rannikukeelest, mille alal oli kogu aeg kõva tuul ja anumaid kasutati tihti katetena, et asjad ära ei lendaks. Selles, sapoteegi keeles olid kohasuhet väljendavad 'alla', 'all', 'alt' täiesti võrdsel kohal teiste kohasuhete väljenditega, sest selles kultuuris oli oluline asjade panemine katte 'alla'.

Katsed taani ja inglise keelega näitasid, et 'all' olemise suhe on 'sees' ja 'peal' olemise suhtest palju vähem tähtis, sest nende keelte aladel polnud selle suhte väljendamiseks nii kindlat vajadust (suurt tuult!).⁶ Ka eesti keele põhjal oleks tulemused tõenäoliselt samad, see avaldub näiteks kohakäänetes – 'sees' ja 'peal' suhte väljendamiseks on nii kohakäänded (seesütlev ja alalütlev) kui ka suhtesõnad, kuid 'all' suhte jaoks vaid suhtesõnad.

Ikka inimene ise

Kognitiivses lingvistikas võetakse arvesse kõiki keelt mõjutada võivaid tegureid ja lähtutakse sellest, et inimene on üldjoontes sarnane, rääkigu ta mis keelt tahes. Inimese tunnetus on küll mõjutatud keskkonnast, milles ta elab, ja kogemustest ning teadmistest, mis tal ümbritsevast maailmast on, kuid psüühikas ning sedakaudu ka käitumises ja maailmaga suhtlemises valitsevad siiski seaduspärasused, mis mõjutavad ka keelt (ja vastupidi). Selleks, et keelt uurida, peab neid seaduspärasusi tundma ning neist lähtuma. Keelt ei ole ju inimeseta.

-
- ¹ H. Õim, Keeleuurimine ja keeleteooria läbi aegade. – Oma Keel 2000, nr 1, lk 5–17.
 - ² G. Lakoff, *Women, fire, and dangerous things*. The University of Chicago Press, 1987, lk 5.
 - ³ G. Lakoff, *Women, fire, and dangerous things*. The University of Chicago Press, 1987, lk 416–461.
 - ⁴ R. W. Langacker, *Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. – Cognitive Linguistics Research 1. Mouton de Gruyter, Berlin. New York, 1990.
 - ⁵ B. Heine, *Cognitive Foundation of Grammar*. Oxford University Press, 1997, lk 38.
 - ⁶ C. Sinha, *Language, Culture and Embodiment of Spatial Cognition*. (Ettekanne 6. kognitiivse lingvistika konverentsil Stockholmis 1999. a juulis.)

Soovitusi edasilugemiseks

- I. Tragel, *Kognitiivne lingvistika mujal ja meil*. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. (Ilmumas.)
- F. Ungerer, H.-J. Schmid, *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Longman. London and New York, 1996.